

AJALOOLINE MÕTLEMINE XIX SAJANDIL

MÕTISKLUSI SÜNTEESIST

GEORG G. IGGERS

Diskussiooni lähtepunktina tahaksin kasutada Friedrich Jaegeri ja Jörn Rüseni 1992. aastal ilmunud raamatut "Historismi ajalugu"¹, mille seisukohtadega ma küll paljuski nõustun, mis aga minu arvates hindab üle ajalooteaduse teaduslikkust XIX sajandil. See, mida ma siin esitan, ei ole pealkirjas antud vihje kohaselt XIX sajandi ajaloolise mõtlemise sünteesi katse, vaid tegu on üsna tagasihoidlike mõtisklustega. Süntees on mitmesugustel põhjustel problemaatiline. Tegelikult ei ole XIX sajandit epohhina olemas olnud. Sellest hoolimata on XIX sajandi diskursuses ühiseid jooni, mis ulatuvad üle rahvuslike piiride ja annavad ajastule teatava ühtsuse. Iseäranis Saksamaal vaadeldakse XIX sajandi ajaloomõtlemist sageli historismi perspektiivist. Nii näiteks räägivad Jaeger ja Rüsen, samuti kõneleb Ulrich Muhlack historismist kui XIX sajandi "mööduandvast mõtlemisvormist".² Ajaloolise uurimise suhtes on Jaeger ja Rüsen "arvamusel, et see teadusdistsipliin kujutab endast mõttestruktuuri, mis määrab üldiselt oma arengu XIX sajandi jooksul ja võimaldab meil rääkida ühestainsast laiaulatuslikust ja põhjapanevast historismi teaduskontseptsioonist".³

Historismi defineeritakse seal "ajaloolistes eriteadustes väljenduva eriomaselt modernse ajaloolise mõtlemise viisina"⁴, mis kätkeb endas "kogu meie mõtlemise põhimõttelist historiseerimist inimese, tema kultuuri ja väärtuste kohta"⁵. Historismi nähakse moderniseerumisprotsessi osana, milles "'modernselt' ajalooliselt mõelda" tähendab mõelda "ratsionaalselt ja teaduslikult".⁶ Jaeger ja Rüsen seostavad selle protsessi ajalooteadusega kui distsiplinaarse erialaga. Mina aga tahaksin püstitada küsimuse, kas ajalooteadus "iseseisva teadusdistsipliinina" ajaloolisest mõtlemisest ja teadvusest üldiselt nii väga eristubki, nagu seda eeldab kõnealune formuleering. Lähtun sellest, et ajalugu kui distsipliin on suuresti juurdunud XIX sajandi üldisse ajaloomõtlemisse, et ajaloo kui

teaduse ja kui kirjanduse vaheline piir jääb hoolimata ajaloo teadustaotlusest distsipliinina siiski ebamääraseks, ja edasi, et ajalugu, nagu seda uuritakse, kirjutatakse ja õpetatakse Saksamaa ning hiljem ülejäänud maailma ülikoolides, ei ole sugugi nii rangelt "ratsionaalne ja teaduslik"⁷, nagu väidavad Jaeger ja Rüsen, või teisisõnu, et XIX sajandi ajalooline teadus pole sugugi nii rangelt moel ratsionaalselt toimiv teadus, vaid rajaneb mõtetel, mis on kinnistunud üldise rahvastiku maailma- ja eluvaadetes.

Ei tohi ülehinnata seda osatähtsust, mille saavutas ajalugu *distsipliinina* XIX sajandi ajaloolises teadvuses. Ajaloo kui teaduse ja kirjanduse vahekorda tuleb näha kahest perspektiivist. Seejuures ei tohi alahinnata suurt osa, mida ajalugu mängis XVIII sajandi teadvuses.⁸ Aga koos romantismiga paneb end maksma suurenenud huvi värviküllase mineviku vastu mitte ainult ajaloolises uurimises, vaid ka ajaloolises romaanis ja ajaloolises draamas. Walter Scott oli Rankele eeskujuks. Romantism ja realism on tõepoolest lahutamatud, ning XIX sajandi suured romaanikirjanikud, Stendhalist, Balzacist ja Dickensist Tolstoi, Dostojevski, Zola ja Thomas Mannini püüdsid jõuda ajastu vaimule lähemale, kui see on võimalik teaduslikul akriibial. Nii on ajaloolise romaani aine ja ajalooteaduse vahel olemas tihe paralleelsus. Ent ka ajalooteaduse struktuur sarnaneb ajaloolise romaani struktuuriga. Jutustuse vorm Ranke, Michelet', Macaulay' või Bancrofti teostes vastab oma narratiivses kujutuses kronoloogilisest seosest, mida määravad individuaalsed inimeste teod, kuid mis toimub ulatuslike ajalooliste jõudude raames, suurte realistlike romaanide vormile. Tuleb teha vahet vähemalt ülikoolides retoorikast kaugenemist ja erialast asjalikkust tähtsustava ajalooteaduse enesekujutuse ning ajalooteaduse tugevalt retooriliste joontega praktika vahel.

Peame aga olema teadlikud sellest, et ajalugu kui eriteadus etendas ajastu ajaloolises teadvuses kirjandusega võrreldes ikkagi vaid tagasihoidlikku osa. Väga tõenäoline on, et lõpmata palju rohkem inimesi luges Saksamaal Dahni ja Freytagi kui Ranket, Sybelit või Waitzi. Paljud ajaloolased – pean silmas selliseid nagu Jacob Burckhardt, Lorenz von Stein, Alexis de Tocqueville, Henry Adams, Hippolyte Taine, Jules Michelet, Thomas Carlyle ning Thomas Macaulay – kaldusid kõrvale ajaloolise teaduse paradigmat, nagu see Niebuhri ja Ranke järel lõi läbi Saksa ülikoolis. Ka ei minetanud ajalooteadus kunagi oma funktsiooni kirjandusena, nagu näeme Ranke, Michelet' ja Mommseni näitel.

¹ Friedrich Jaeger/Jörn Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*, München 1992.

² Sealsamas, lk 8; vt ka: Ulrich Muhlack, *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*, München 1991.

³ Jaeger/Rüsen, *Geschichte des Historismus* (nagu märkus 1), lk 8.

⁴ Sealsamas, lk 7.

⁵ Sealsamas.

⁶ Sealsamas, lk 9.

⁷ Sealsamas.

⁸ Vt Wilhelm Dilthey, *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt*. – Ders., *Schriften*, Bd. 3, Leipzig 1927, lk 209–268; Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932; Peter Gay, *The Enlightenment. An Interpretation*, 2 vols. New York 1966–69; Peter Hanns Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, Berkeley 1975; Hans Erich Bödeker/Georg G. Iggers/Jonathan B. Knudsen/Peter H. Reill (Hg.), *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Göttingen 1986; Horst Walter Blanke/Dirk Fleischer (Hg.), *Theoretiker der deutschen Aufklärungsgeschichte*, 2 Bde. (Fundamenta Historica. Texte und Forschungen, Bd. 1), Stuttgart 1990.

XIX sajand oli oma teadusele väga uhke. Tõepoolest leidis aset teaduslikuks muutumise protsess. Me peame aga teaduse mõistega ümber käima ettevaatlikult. Kujutlus anonüümsete abstraktsete mõistetega ratsionaalselt töötavast teadusest, nagu seda pidas silmas Max Weber, paneb end ajalooteaduses maksma küll väga piiratud. Ajaloolise teaduse eeskujuks, nagu see end sisse seab Saksa ülikoolis, on suuresti loodusteadus. Loodusteadustelt võtab ajalooteadus üle usu objektiivse tunnetuse võimalikkusse ratsionaalselt reeglistatud meetodilise menetluse ja sellega seotud teaduse professionaalseerumise varal. Teadus on nüüd kutseliste teadlaste monopol, kes meetodiliselt väljaõppinud ekspertidena võivad kõnelda autoriteetselt. Algusest peale eristub tekkiv ajalooteadus kartesiaanlikust eeldusest, et teadus seisneb üldiste, matematiseeritavate lauasete formuleerimises, ning rõhutab ajaloo ainena inimtegude kvalitatiivset, individuaalset iseloomu. Rankest Droyseni, Dilthey Weberini tegeleb saksa ajalooline mõtlemine ajaloolisele teadusele meetodiliste aluste rajamise ülesandega. See, mis on loodusteadusele füüsika, on ajalooteadusele Heynest ja Wolfist saadik filoloogia.⁹ Ajaloo muutumine teaduseks Saksamaal ja hiljem mujal on samatähenduslik filoloogiliste töötamisviiside läbilöömisega ülikooli või akadeemia institutsionaalses raamis. Teaduslikult töötada tähendab töötada filoloogiliselt.

Filoloogiline meetod on samaaegselt hermeneutika. Selle tuum on allikate, esmajoones tekstide kriitiline uurimine, olgugi et ka taiesed, ehitised, mündid, seadlused jms võivad omandada tekstide iseloomu. See, mis eristas allikakriitika vanemaist vormidest klassikalist ja piiblifiloloogiat, nagu seda praktiseeriti iseäranis Halle ja Göttingeni ülikoolis XVIII sajandil, seisnes asjaolus, et ta ei piirdunud allikate ehtsuse ja usaldatavuse kontrollimisega, vaid püüdis neid mõista nende ajaloolistes raamides. Enam ei ole filoloogia kui ajaloolise uurimise vahendi puhul tähtis tekstide sõnastus, vaid nende tähendus ajaloolises raamistuses, enam pole tähtis faktide kindlakstegemine, vaid suur ajalooline seos, milles nad aset leiavad. Droysenil oli mõttes just see, kui ta sada aastat hiljem formuleeris klassikaliseks saanud lause: "Ajalooolise meetodi olemus on *uurides mõista*, on interpretatsioon."¹⁰

Olen Droyseniga nõus, et interpretatsioon on ajaloolise meetodi tuum. Kuid siiski pean viisi, kuidas saksa ajaloolased seda meetodit rakendasid, kahes suhtes problemaatiliseks. Minu esimene reservatsioon on, et filoloogia kui meetod ei täitnud oma taotlust olla range teadus. Filoloogia arendas tekstikriitikat kui ajaloolise uurimise alust, aga tal olid üksnes väga ähmased kujutlused sellest, kuidas peaks meetodiliselt toimuma interpretatsioon. F. A. Wolfi¹¹ või G. Niebuhri¹² seisukohalt võis teatud ajastu eeposi või seadusi mõista allikaisse sissetundmisega, sest need kehastasid mingi rahva vaimset maailma. XIX sajandil avardati ajaloolist seost veelgi, kuna Ranke ja Droysen nägid ajalugu kui teatavat tervikut, kui "kõlbeliste jõudude" tandrit. Ranke silmis on ideed ja "mo-

⁹ Vt Reill, *The German Enlightenment* (nagu märkus 8), nagu ka Anthony Grafton, *Introduction*. – F. A. Wolf, *Prolegomena to Homer* (1795), translated, with introduction and notes by Anthony Grafton, Glenn W. Most, and James E. G. Zetzel. Princeton, N. J. 1985, lk 3–35.

¹⁰ Johann Gustav Droysen, *Historik. Historisch-kritische Ausgabe*, hg. v. Peter Leyh, Bd. 1. Stuttgart 1977, lk 22.

¹¹ Wolf, *Prolegomena to Homer* (nagu märkus 9).

¹² Vt Gerrit Walther, *Niebuhrs Forschung* (Frankfurter historische Abhandlungen, Bd. 35). Stuttgart 1993.

raalsed energiad", mis annavad ajaloole mõtte, haaratavad üksnes "nende olemasolule kaasatundmisega". Sarnaselt sellega on Droysenile mõistmine, mida ta nimetab "kõige täielikumaks tunnetamiseks, mis on meile inimlikult võimalik", "nagu loominguline akt, nagu kahe elektrofoorse keha vaheline valgusesäde, nagu eostumise akt".¹³

Ranke ja tema järel ajalooline koolkond on veendunud, et sel viisil on võimalik minevikku filoloogilise kriitilise uurimise põhjal rekonstrueerida nii, nagu see *tegelikult* on olnud. Kõne all ei ole teadmine, vaid teadus. Droysen on sellise hoiaku problemaatikast teadlik, kui ta kirjutab: "Ajalooline uurimine eeldab arusaama, et ka meie 'mina' sisu on mitmeti vahendatud, et see on ajalooline resultaat."¹⁴ "Hermeneutilise mõistmise transsendentaalne tingimus", mis moodustas filoloogilise meetodi tuuma, on, nagu Rüsen ja Jaeger õigesti märgivad, "mõistva tunnetussubjekti ja mõista tuleva sündmusseose vahel põhimõtteliselt eksisteeriv identsus".¹⁵ Seda identsust ei saa aga teaduslikult tõestada.

Minu teine reservatsioon puudutab institutsionaalset raami, mis annab sellele teadusele autoriteedi. Nagu Jaeger ja Rüsen õigesti toonitavad, ei tohi "ajalooteaduse teaduslikkust vaadata isoleeritult selle poliitilistest funktsioonidest", vaid tuleb olla teadlik "tema sisemisest seosest uute legitimatsiooni vormidega".¹⁶ Ajalookirjutuse professionaliseerumine loobki need "uued legitimatsiooni vormid". XIX ja XX sajandi saksa ajaloolased vaatasid XVIII sajandi briti ja prantsuse ajalookirjutusele ülalt alla, sest nende vaatevinklist ei olnud see piisavalt teaduslik. Ebateaduslikkus tähendab antud juhul filoloogilise meetodi puudulikkust ja professionaalsuse puudust. Gibbonit, Hume'i ja Voltaire'i peeti amatöörideks, kes ei hoidnud kinni minevikust, nagu see oli "tegelikult" olnud, vaid väljendasid avalikult oma filosoofilisi ja poliitilisi vaateid. Ranke ei pea omaenda konservatiivseid hoiakuid parteilisuseks, vaid teadusliku objektiivsuse tagajärjeks. Hoolimata positivistliku teaduskontsepti rõhutatud eitamisest, nagu see toimub Droyseni kriitikas Buckle'i pihta, viidatakse filoloogilise – ja see tähendab ajaloolise – meetodi rängele teaduslikkusele. Kuid sealjuures ei panda tähele, et Buckle'i mall ei ole filoloogilise meetodi ainus alternatiiv, vaid et analüütilistel meetoditel on, nagu hiljem rõhutavad Hintze¹⁷ ja Weber, oma koht "mõistvas sotsioloogias"¹⁸ ja ajalooteaduses.

Ajaloolise interpretatsiooni ratsionaalse meetodi puudumine aitas kaasa ajalooteaduse ideologiseerimisele. Sealjuures olid kesksel kohal kaks ideed: XVIII sajandil filoloogias tekkinud usk rahvavaimu kesksusesse, millest lähtudes võis seletada teatud ühiskonna vaimset elu, ja XIX sajandi erilistest poliitilistest oludest tekkinud mõte riigi keskse

¹³ Johann Gustav Droysen, *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, hg. v. Rudolf Hübner. 4. Aufl. Darmstadt 1960, lk 26.

¹⁴ Tsit artiklist: Otto Gerhard Oexle, *Die Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Bemerkungen zum Standort der Geschichtsforschung*. – *Historische Zeitschrift*, Bd. 238 (1984), lk 43.

¹⁵ Jaeger/Rüsen, *Geschichte des Historismus* (nagu märkus 1), lk 39. Vt ka: Wolfgang Hardtwig, *Geschichtsreligion – Wissenschaft als Arbeit – Objektivität. Der Historismus in neuer Sicht*. – *Historische Zeitschrift*, Bd. 252 (1991), lk 1–32; vt ka: Oexle, *Die Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus* (nagu märk. 14).

¹⁶ Jaeger/Rüsen, *Geschichte des Historismus* (nagu märkus 1), lk 9.

¹⁷ Vt Otto Hintze, *Über die individualistische und kollektivistische Geschichtsauffassung*. – *Historische Zeitschrift*, Bd. 78 (1897), lk 60–67.

¹⁸ Vt Max Weber, *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*. – Ders., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, hg. v. Johannes Winckelmann. 3. Aufl. Tübingen 1968, lk 427–474.

rolli kohta. Nietzsche mure, et ajalooteadus avaldab aktiivsele elule halvavat mõju,¹⁹ osutus kahjuks alusetuks. Nagu näeme väikesaksa ajaloolaste ja hiljem uusrankeaanide töödest, põhjustas erialadistsipliini tekkimine tõepoolest uuringute suurema politiseerimise ja ideologiseerimise uute ajalooliste müütide teenistuses.

Teatavasti pani muudes maades professionaliseerumine end maksma hiljem, kuid võttis suuresti üle saksa ajalooteaduse teadusliku haabituse. Antud juhul tähendas teaduslikuks muutumine samuti filoloogiliste meetodite ülevõtmist ja sageli, näiteks eriti Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides, ka rahvuslike ja etatistlike vaadete omaksvõtmist, mis olid Saksamaal filoloogiaga seotud. Kummalgi maal distantseerus uut laadi ajaloo uurimine amatöörajaloolaste liberaalsest ja demokraatlikust historiograafiast. Ameerikas valiti Ranke 1884. aastal vastasutatud *American Historical Associationi* esimeseks auliikmeks.²⁰ Tolle valimisega ei samastanud asutajaliikmed end mitte ainult filoloogilise meetodiga, vaid paljuskki ka sellega seotud rahvuslike ja etatistlike kujutlustega. Sarnane oli asi Inglismaal Stubbsi, Maine'i ja Freemaniga.²¹

Professionaliseerumine muutis sotsiaalset raamistust ja jõudude vahekorda, milles ajalugu kirjutati. Ajaloolased, kelle raamatud lebasid XVIII sajandil haritud lugejaskonna laual, olid suured amatöörid, nagu Gibbon, Hume, Robertson, Catharine Macaulay, Voltaire ning Raynal, mitte Göttingeni professorid. Tasub rõhutada, et Catharine Macaulay't võtsid tõsiselt – ja unustasid hiljem täielikult – tema meeskaasaegsed, sealhulgas David Hume, kelle Inglismaa ajaloo käsitlusega ta liberaalsest vaatepunktist polemiseeris.²² Ajaloo institutsionaliseerumine põhjustas uue konformismi,²³ mitte ainult meetodi alal ja poliitilistes vaadetes, vaid ka ajalookirjutuse aineis ja ühiskondlikes ringides, kust mees- ja naisajaloolased pärinesid. XIX sajandil oli peaaegu kõigis läänemaailma maades suur hulk silmapaistvaid naiskirjanikke, aga ei olnud pea ühtki naisajaloolast. Kirjandus, mis etendas ka Saksamaal veel suurt osa, pakkus ajaloolastele palju enam vabadust ja mitmekesisust kui ülikool. Teisitimõtlejatele ja autsaideritele, nagu näiteks juudid ja naised, polnud ei Saksa ega ka Ameerika ülikoolis või mujal eriti kohta.²⁴

Ma ei taha aga professionaliseeritud ajalooteadust tema upsakusest hoolimata peksupoisiks teha. Ta peegeldas arvamusi ja arusaamu, mis olid üldiselt Euroopas ja Põhja-

¹⁹ Vt Friedrich Nietzsche, *Unzeitgemässe Betrachtungen. Zweites Stück: Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* (1874). – Ders., *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, hg. v. Giorgio Colli u. Mazzino Montinari, Abt. 3, Bd. 1. Berlin/New York 1972, lk 239–330.

²⁰ Vt Michael Kraus/David D. Joyce, *The Writing of American History*, 2. edit. Norman/Oklahoma 1985; John Higham a. o., *History*. Englewood Cliffs, N. J. 1965; Ernst Breisach, *American Progressive History. An Experiment in Modernization*. Chicago 1993.

²¹ Vt Ernst Breisach, *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago 1983.

²² Vt Bridget Hill, *The Republican Virago: The Life and Times of Catherine Macaulay, Historian*. Oxford 1992; vt ka. Natalie Z. Davis, *History's Two Bodies*. – *American Historical Review*, vol. 93 (1988), lk 1–30.

²³ Ajaloolaste komplekteerimise kohta saksakeelses Euroopas vt: Wolfgang Weber, *Priester der Klio. Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft 1800–1970*. Frankfurt/M. 1984; Prantsusmaa kohta vt.: Christophe Charles, *Le Personnel de l'enseignement supérieur en France aux XIXe et XXe siècles*. Paris 1985.

²⁴ Olukorra kohta Prantsusmaal vt: Christian Simon, *Staat und Geschichtswissenschaft in Deutschland und Frankreich 1871–1914. Situation und Werk von Geschichtswissenschaftlern an den Universitäten Berlin, München, Paris*. 2 Bde. Bern 1988; vt ka: Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft in Deutschland und Frankreich 1830 bis 1918 und die Rolle der Sozialgeschichte. Ein Vergleich zwischen zwei Traditionen bürgerlicher Geschichtsschreibung*. – Jürgen Kocka (Hg.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Bd. 3. München 1988, lk 175–199.

Ameerikas, eriti XIX sajandi teisel poolel, laialt levinud. Vaidlus historismi ja positivismi vahel, nagu see väljendus Droyseni Buckle'i-kriitikas, varjab ära selle, kui palju oli historistidel, positivistidel ja marksistidel ühist.²⁵ Kõik kummardasid teadust, ja kõik olid veendunud euroopaliku inimkonna progressis, isegi Ranke ja Droysen, kes tahtsid skeemaatilist ajaloo filosoofiat vältida. Oleme juba rõhutanud, et ajalooline koolkond oli kindlalt veendunud "ajaloo tõusmises teaduse astmele",²⁶ nagu kõlas Droyseni artikli pealkiri Ajaloolises Ajakirjas 1863. aastal. Võiks isegi esitada argumente selle kohta, et Droysen oli Buckle'ist mõnes suhtes radikaalsemal stsientistlikul seisukohal. Buckle oli nimelt ikka veel amatöör ja ajaloo filosoof. Droysenile oli teadlase haabitus otsustav. Teadlane kõneles autoriteeti omades, seda pidi võhik – sest tegu oli teadusega – aktsepteerima. Wolfgang Weber võis seetõttu täie õigusega rääkida "Kleio preestreist".²⁷ Ideoloogiast sai teadus, oli siis tegemist Droyseni pildiga Preisimaast või Sybeli tõlgendusega Pühast Rooma riigist. Marksism nimetas ennast samamoodi "teaduslikuks sotsialismiks".

XIX sajandi teisel poolel eksisteerib paljude inimeste teaduseusklikkuse ja nende ajaloopildi vahel tihe seos. Samuti on siin olemas teatav historismi, positivismi ja marksismi vaheline ühtsus. Mõte, et maailmaajalugu on Euroopa ajalugu, juurdub valgustusajas, kuid paneb end üldises teadvuses maksma alles XIX sajandil. Montesquieu ja Voltaire tundsid veel suurt lugupidamist Euroopa-väliste kultuuride ees, Hiina ja Pärsia ees; Hegeli, Ranke ja ka Marxi silmis kuuluvad need kultuurid inimkonna lapsepõlve. Ranke sattus vasturääkivusse oma käsitusega, et "kõik epohhid on vahetus suhtes Jumalaga", kui ta märkis, et hiinlastel ja indialastel ei ole ajalugu, vaid parimal juhul looduslugu.²⁸ Kultuur- ja loodusrahvaste erinevuse idee paneb end maksma. Usk, et Euroopa kultuur on vaimsalt ja kõlbeliselt ülejäänud maailmast kõrgemal, saab imperialismi ideoloogia koostisosaks ning peegeldab poliitilist, sõjalist, majanduslikku ja tehnilist jõuvahekorda tolleaegses maailmas. Sotsiaaldarvinismiga omandab see ideoloogia teadusliku aluse. Olevusvõitlus on ka Weberile (ja Nietzschele) vaieldamatu, inimese bioloogias juurduv tõsiasi. Ka Marx, kes oma artiklites India kohta kurdab Inglise koloniaalvalitsuse brutaalsuse üle, on veendunud, et Inglise imperialism oli vajalik indialaste vabastamiseks nende stagnatsioonist.²⁹ Samamoodi tervitab Friedrich Engels Alžeeria annekteerimist Prantsusmaa poolt³⁰ ja kõneleb sakslaste üleolekust võrreldes slaavlastega.³¹

²⁵ Vt Eckhardt Fuchs, Henry Thomas Buckle. *Geschichtsschreibung und Positivismus in England und Deutschland* (Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung, Bd. 9). Leipzig 1994; vt ka: *ders.*, *Wissenschaft, Positivismus und Geschichtsschreibung in England*. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 42. Jg. (1994), lk 197–216.

²⁶ Johann Gustav Droysen, *Die Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*. – *Historische Zeitschrift*, Bd. 9 (1863), lk 1–22.

²⁷ Weber, *Priester der Klio* (nagu märkus 23).

²⁸ Vt Eberhard Kessel, *Ranke's Idee der Universalhistorie*. – *Historische Zeitschrift*, Bd. 178 (1954), lk 269–308, siin lk 303.

²⁹ Vt Marxi artikleid India kohta New York Daily Tribune'ile teoses: *Karl Marx on Colonialism and Modernization. His Despatches and Other Writings on China, India, Mexico, The Middle East and North Africa*, edited with an Introduction by Shlomo Avineri. Garden City, N. Y. 1968 (vt ka: Karl Marx/Friedrich Engels, *Gesamtausgabe*, Abt. I, 12. Berlin 1984).

³⁰ Friedrich Engels, *French Rule in Algeria* ("The Northern Star" 22.01.1848). – *Marx on Colonialism* (nagu märkus 29), lk 43.

³¹ Vt Norman Levine, *The Tragic Deception: Marx Contra Engels*. Oxford/Santa Barbara 1975, eriti 12. ptk: "Scientific Socialism as German Ethnocentrism", lk 200–210.

Väga varakult võtab see euroopalik kindlus natsionalistlikud ja rassistlikud jooned. Herder nägi rahvastes elementaarseid iniminterviklusi, aga vaatles neid kõiki, ka indiaanlasi ja mustanahalisi aafriklasti, võrdväärsena. Kuid filoloogia aitab juba XVIII sajandil kaasa selleks, et indoeuroopa rahvastele määratakse eelisroll.³² Winckelmanniga³³ algas müüt kreeklusest kui kauni ja mõõduka kehastusest, selle purustas hiljem Nietzsche.³⁴ Indoeuroopa keelkonna avastamine toetas ettekujutusi ühisest indoeuroopa või aaria kultuuritraditsioonist. Kreeklased paistsid nüüd indoeurooplastena või aarialastena, kes eluvaate ja iseloomu poolest erinesid põhimõtteliselt semiitidest. Rahvast ei vaadeldud aga üha enam mitte Herderi kombel keeleühisusena, vaid vereühendusena. Juba Niebuhr ei näe patriitside ja plebeide konflikti Rooma vabariigis kahe klassi, vaid kahe rahvagrupi konfliktina. Michelet kiitis Niebuhri etnilise printsiibi avastamist ajaloos.³⁵ Ernest Renan arendas seda printsiipi edasi ja lõi oma semiidi filoloogia uuringuis Oriendi mõiste, mille ta vastandas etniliselt ja vaimselt indoeuroopa maailmale.³⁶ Gobineau' mõtteavaldustes ühendati see aarialaste ja semiitide vastandamine eksplitsiitseks rassivõitluse teooriaks.³⁷ Kõrgemalseisva indoeuroopa või aaria ühenduse mõistet laiendatakse seejärel kujutlusega germaanlaste erilise osatähtsusest, ja seda ei tehta üksnes Saksa maal. Osutasime juba tihedale seosele, mis valitseb filoloogilise meetodi Ameerika ja Inglise ülikoolides sisseseadmise ja nõndanimetatud *Germanist thesis* e käibeletoomise vahel.³⁸

Loomulikult oli ka autsaidereid, kes panid "haritud" kihtide rõhuva enamuse teadussekultuse ja progressiusklikkuse küsimuse alla. Burckhardt ja Nietzsche on sel puhul head näited, Ameerikas on seda Henry Adams³⁹ ja Brooks Adams⁴⁰, Venemaal Dostojevski. Nad tegid seda elitaarselt positsioonilt, kartusest, et massid ja kommertsialism hävitavad Euroopa kultuuri alused, mis on mõeldav üksnes elitaarsel baasil. Aga ka Burckhardt ja Nietzsche ei ole võimu estetiseerimisel vabad sotsiaaldarvinistlikest ja eurotsentrilistest kujutlustest. Sajandivahetuse paiku pannakse filoloogilise meetodi teaduslikkus üha enam küsimuse alla, Prantsusmaal Émile Durkheimi ja Henri Berri poolt, Ameerikas Frederick Jackson Turneri ja *New Historians*'i poolt.⁴¹ Viimased lükkavad samal ajal tagasi ka "germanistliku teesi".⁴² Kriitikud usuvad edasigi teaduslike strateegiate võimalikkusse inimühiskondade uurimisel nende ajaloolistes seostes. Nad on, kui jätame kõrvale Karl Lamprecht, kaugel positivistlikest vaadetest ning arvustavad filoloogilist meetodit, sest nad peavad seda ebapiisavaks ja tahavad võtta inimekäitumise uurimisel kasutusele rangemaid metoodilisi kriteeriume. Ühtaegu loobuvad nad, nagu seda teeb näiteks juba 1910. aastal ühes märkimisväärses artiklis ameeriklane Carl Becker⁴³, filoloogilise meetodi objektivismist, eitamata ajaloolase teaduslikku ülesannet.

Need arutlused polnud mõeldud teaduslikkuse küsitavaks tegemiseks. Aus ajaloolane, nii mees kui naine, peab püüdma edasi anda mineviku ausat pilti. Ent protsess, mille kaudu sellele tegelikkusele ligi pääsetakse, on palju komplekssem, kui seda endale kujutatakse XIX sajandi ajalooteadus. Ajalooteaduse ajalugu tuleb vaadelda jätkuva dialoogina, milles väljenduvad erinevad arvamused. Välistada ei tule subjektiivsus, nagu tahtsid Ranke ja Fustel de Coulanges, vaid enesepettus. XIX sajandi institutsionaliseeritud ajalooteadus näitab ohtu, kuidas pealtnäha puhtast uurimisest võis saada olemasolevate võimuhete ideoloogiline tugi.

T**Tõlkinud Mart Kivimäe**

³² Martin Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985. New Brunswick 1987 (skk k: "Schwarze Athene". Die afroasiatischen Wurzeln der griechischen Antike. München 1992).

³³ Johann Joachim Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Alterthums* (1763).

³⁴ Friedrich Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1872). – Ders., *Werke*, Abt. 3, Bd. 1 (nagu märkus 19).

³⁵ Vt Bernal, *Black Athena* (nagu märkus 32), lk 303.

³⁶ Vt Edward W. Said, *Orientalism*. New York 1979.

³⁷ Arthur Comte de Gobineau, *De l'inégalité des races humaines* (1853–55).

³⁸ Vt Georg G. Iggers, *Changing Conceptions of National History Since the French Revolution. A Critical Comparative Perspective. – Conceptions of National History. Proceedings of Nobel Symposium 78*, eds. Erik Lönnroth, Karl Molin and Ragnar Björk. Berlin/New York 1994, lk 132–150, siin lk 140.

³⁹ Näiteks: Henry Adams, *Mont-Saint-Michel and Chartres*. Boston 1913.

⁴⁰ Brooks Adams, *The Law of Civilization and Decay. An Essay on History*. New York 1896.

⁴¹ Vt Richard Hofstadter, *The Progressive Historians*. Turner, Beard, Parrington. New York 1968; vt ka: Breisach, *American Progressive History* (nagu märkus 20).

⁴² Vt Breisach, *sealsamas*, lk 28.

⁴³ Carl Becker, *Detachment and the Writing of History. – The Atlantic Monthly*, vol. 6 (Oct. 1910), lk 524–536.

GEORG G. IGGERS AJALOOTEADUSE AJALOOLASENA

XX sajandi viimasel veerandil ja eriti selle sajandi lõpukümnendil nii Euroopas kui ka Ameerikas avaldatud artiklites või raamatutes historiograafia ajaloo probleemide alalt leidub sageli märges, milles kõigepealt tänatakse Georg G. Iggersit autorite teksti kriitilise läbilugemise ning neile antud kasulike viidete eest. Ei, Iggersi puhul pole tegemist rahvusvahelise historiograafiaalase konsultatsioonifirma direktoriga, vaid tänapäeva ühe kõige autoriteetsema ajaloolasega moodsa ajalooteaduse enda ajaloo küsimustes. Ka 1993. aastal Wolfgang Küttleri, Jörn Rüseni ja Ernst Schulini väljaandel ilmuma hakanud viieköitelise suurteose "Ajaloosõnastik" temaatilistes üksikköidetes on teadusala mentorile Iggersile jäetud – "järel sõna asemel" – viimase sõna õigus. Aga see pole lihtsalt akadeemiline viisakus, vaid midagi palju enam. Meie praegusel sajandivahetusel ei kõnele ajaloolane enam üksnes suletud, kindlat algust ja lõppu markeeriva jutustuse vormis, vaid järjest rohkem avatud ja kestva diskursuse vormis, milles saavad sõna paljud eriarvamused ja tõlgendusvariandid. Nii on ka siinkohal vahendatud Iggersi artikkel "Ajalooline mõtlemine XIX sajandil" eelmainitud koguteose kolmandast köitest (1997) seda laadi lõppsõna nn historismi ajastule, mis teeb kokkuvõtte diskussioonist rahvusvahelistes seostes ja võrdlustes ning samal ajal valib diskussiooni jätkuküsimuseks ajalooteaduse enda teaduslikkuse probleemi. Eelkõige seoses ajaloo kui spetsiaalse teadusdistsipliini ning ülikoolieriala professionaliseerumise ja institutsionaliseerumisega. Tavaliselt on ajaloolise teaduse maagiale olnud XX sajandil niisama uhked, kui oldi XIX sajandil. Iggers aga tahab äratada ajaloolasi nende dogmatikauimast oma teaduse mineviku suhtes umbes samamoodi nagu illusioone peletav kriitiline valgustusfilosoof. Ajaloo stsientistlik kõrkus on Iggersi järgi tema suurim eelarvamus, et see on kokkuvõttes ka tema universitaarne olupoliitika, ideoloogia ja võimu-keel, on mineviku ajalooteadus ühtlasi meie kaasaaja uurimisele ajaloo õppetund. Iggersi loomingu- lises biograafias pole see ometigi alles 1990. aastate populaarne teema, ajalooteaduse enese- kriitika motiiv läbib ta historiograafilisi uuringuid

Originaal: Georg G. Iggers, *Historisches Denken im 19. Jahrhundert. Überlegungen zu einer Synthese. – Wolfgang Küttler/Jörn Rüsen/Ernst Schulin (Hg.), Geschichtsdiskurs, Bd. 3: Die Epoche der Historisierung*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, lk 459–470.

1970. aastaist alates. Vahel arvatakse, et ajaloolase, ajakirjaniku ja lõpuks pangatöötaja Eduard Fueteri (1876–1928) enne I maailmasõda esmailmunud ja hiljem mitu korda uuesti välja antud "Uuea historiograafia ajalugu humanismist saidik"¹ on tänapäevani ajalookirjutuse ajaloo ületamatu standardteos. Tundub siiski, et vähemalt Iggersi triloogia – "Saksa ajalooteadus" (1968/71), "Uus ajalooteadus" (1975/78) ja "Ajalooteadus XX sajandil" (1993/96)² – kummutab selle arvamuse ühes kindlas mõttes. Iggersi need tööd on nimelt üsna põhjalikult muutunud historiograafia ajaloost kirjutamise üldist kontseptsiooni – autorite ja teoste pedantse loendi asemel leiame temalt ajalookirjutuse idee- ja sotsiaalajaloo sünteesi. Olgugi et ma ei saa pretendeerida andmete täielikkusele, näib olevat vähe tõenäoline, et peale tema leiduks veel ühtki kaasaeget historiograafialoolast, kelle töid oleks eluajal nii palju tõlgitud, ka Ida-Euroopa maades ja isegi Aasias. Kahtlemata on sellel faktil oma praktiline põhjus, sest infotiheduse ja ülevaatlikkuse, analüüsi ja süsteemsuse hea kooskõla teeb nad mitmeti funktsionaalseks, annab neile niihästi teatmelise tähenduse (öeldakse: vaata "Iggersist" järele!) kui ka vaieldamatut suundades orienteerumise väärtuse ajalooõpetuses. Iggersi demokratism seisneb võib-olla just selles, et ta ei ole mingi ühe põhilise idee fanaatik, vaid peab alati vajalikuks tuua esile iga konkreetse ajalookirjutuse väärtuselised alused ja ideoloogilised eeldused.

Georg G. Iggers (1926) ise on mõnes mõttes pagulasajaloolane, ta sündis Hamburgis, kuid lahkus natsionaalsotsialistlikult Saksamaalt koos vanematega juba teismelise eas 1938. aastal, ning asus elama Ameerikasse. Saksamaa lähiajaloo nimetatakse 1938. aastat ka "Kolmanda Riigi pöördpunktiks", mil radikaliseerusid sise- ja välispoliitika tendentsid, rassiideoloogilised ja eluruumialased taotlused.³ Pole juhus, et Iggers on pühendanud oma historiograafialoolise esikteose teda õpinguajal toetanud James Luther Adamsile, kelle teadlasportree juurde kuulus "aktiivne väitlus meie aja suurte poliitiliste ja eetiliste probleemidega".⁴ Ka 1950. aastail poliitilise filosoofia alal töötanud Iggersi enda jaoks pole olemas midagi sellist nagu teaduslik neutralism – kui ajaloolane on demokraatlik isiksus, siis ta on juba mingil määral sotsiaalne kriitik. Iggers õppis ajalugu esmalt Richmondi ja seejärel Chicago ülikoolis, 1960. aastate keskelt on ta olnud New Yorgi ülikooli (Buffalo) professor, kusjuures alates 1970. aastate lõpust Euroopa ideeajaloo või, teisiti öeldes, nn intellektuaalajaloo alal. On olemas põhjendatud seisukoht, et idee-, vaimu- ja kultuuriajalugu on raske üksikeisest piiritlevalt

lahutada, vaimuajalugu on kujutanud endast ka "opositsiooniteadust" riigiajalugude (või riigikeskse poliitikaajaloo) suhtes, saksa vaimuajalugu, ameerika intellektuaalajalugu ja prantsuse mentaliteediajalugu on käsitatavad sellise teaduse modernsete vormidena.⁵ USA-s asutati interdistsiplinaarse ideeajaloo ajakiri (*Journal of the History of Ideas*), milles Iggers on nii 1970. kui ka 1990. aastail avaldanud mitu olulist artiklit historismi kohta, faktiliselt II maailmasõja ajal (1940), vahetult pärast tema perekonna saabumist Uude Maailma. Võib-olla on saksa ajaloolaste emigratsioon, vastuoluline suhe Saksamaa lähiajalosesse ja ideede arengusse väljaloetav ka Iggersi loomingust, mis pole näiteks selles mõttes tüüpiliselt ameerikalik, et tema puhul ei ole ideeajalugu, intellektuaalajalugu ning ideede sotsiaalajalugu omaette ajaloo uurimise vormid, mis "esinevad kõrvuti tegelikult ainult USA-s".⁶ Küll on aga vabas ühiskonnas kujunenud sallivusprintsip Iggersi ajaloolise maailmavaate tuumaks jäänud tema viimase – selgelt ja ülevaatlikult, aga samas probleemsealt kirjutatud – historiograafilise peateoseni "Ajalooteadus XX sajandil". Ta ütleb seal (1989. aasta järgset olukorda silmas pidades) järgmist: "Ajalugu ei ole teadus, mis avaldab täpseid arvamusi tuleviku kohta, aga ta võib ja peab püüdma minevikku mõista. Ükski kolmest uurimissuunast, mida oleme käsitlenud, ei narratiivne, isikutele ja sündmustele orienteeritud poliitikaajalugu ega struktuuridele ja protsessidele orienteeritud sotsiaalajalugu, ega ka elukogemustele orienteeritud ajalooline antropoloogia pole küllaladne selleks, et teha see minevik mõistetavaks. Kuid koos toovad nad mõndagi kaasa sellest arusaamiseks".⁷ Minevik on Iggersile inimeste tegelikkus, mitte autorita tekst. Ja me võiksime tema siin toodud tõlkeartikli lõpusõnadele, kus ta ütleb, et "protsess, mille kaudu sellele (mineviku inimeste) tegelikkusele ligi pääsetakse, on palju komplekssem, kui seda endale kujutas ette XIX sajandi ajalooteadus",⁸ lisada veel tubli osa ka XX sajandi ideologiseeritud ajalooteaduse ettekujutusest.

Georg G. Iggers ei omista ajalooteaduse traditsioonidele tähendust üksnes sellepärast, et nad on olemas, et neid tuleb arvustada või kaitseda, kuna nad on inimese ja tema maailma ajalise muutumise osad. Historismi ajastu teaduslikkuse taotlusega kaasnes "naivne objektivism", mis pidanuks sattuma vastuollu historistliku teaduse "idealistliku maailmavaatega", see on ühele traditsioonile paradoks ja teisele kaotus, sest valgustusajaloo mitte nii teaduslikud küsimuseasetused olid loonud (ajaloolisest teadmisest) juba "perspektivistliku arusaama".⁹ Seda arusa-

ma süvendas valgustajate huvi nn võõraste kultuuride vastu. Üks selles kontekstis olulisi ajaloolasi on Herderi kaasaegne Schlözer, keda Niebuhr nimetas seetõttu "barbariks".¹⁰ Iggers on teda uues väitluses historismi üle taas meelde tuletanud: "Ma leian, et Schlözeri 'Põhjala üldajalugu' [1771] on fastsineeriv, just nimelt seetõttu, et ta püüab lingvistiliste ja antropoloogiliste kontseptide abil rekonstrueerida Ida-Euroopa rahvaste kultuure ja ühiskondi. XIX sajandi professionaliseerunud ajalooteaduse 'distsiplinaarne maatriks' ei oleks selliseid küsimuseasetusi lubanud."¹¹ Lõpetaksin käesoleva visandi E. Loone niisama meenutusväärse avaldusega 1980. aastate algusest, seda enam, et see haakub G. G. Iggersi mõtete suunitlusega ja pole veel kaugeltki aegunud: "Kuivõrd 'tsunft' kontrollib õpetamist, saab ta määrata väärtusi, vastuvõetavate ja mittevastuvõetavate ajalookirjutamismeetodite kriteeriume. Õnneks pole ajaloolaste rühmituste võim oma liikmete üle siiani olnud absoluutne..."¹² Implitsiitselt kätkeb selles lühikeses tsiitaadis väga palju – meie tänase päeva ülesande, ka eesti ajalooteaduse sotsioloogia ja selle teaduse autorite sotsiaalajaloo kirjutamise idee. Ajaloo demokratiseerumine, mida Iggers on pidanud viimase aja rahvusvaheliste uuringute valitsevaks trendiks, eeldab selle idee teostamise katseid mitme uurimisaspekti (poliitilise ja sotsiaalse funktsiooni seos, institutsioonide ja organisatsioonide roll, adressaatide ring jne)¹³ ühtsuses. Kriitiline punkt, milleni Iggersi mõtted ajaloo demokratiseerumisest meid juhivad, seisneb ka selles, et me ei tohiks klassikalise saksa historismi kombel enam samastada ajaloolistes uuringutes professionaalsust ja teaduslikkust. Võimalikuks on osutunud paljud "professionalismi kriteeriumile" mitte vastanud teaduslikud strateegiad, mille alusel on kirjutatud "silmapaistvaid ajalootöid"¹⁴ – historismi paradigma ajal, kuid mitte selle võimu all.

T

Mart Kivimäe

Märkused

¹ Vt: E. Fueter, Geschichte der neueren Historiographie seit dem Humanismus (3. Aufl.). München, 1936. (1. trükk 1911, 2. trükk 1925, 4. trükk 1985.)

² Vt: G. G. Iggers, Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. München, 1971 (3. trükk 1976); ders., Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaft. Ein internationaler Vergleich. Mit Beiträgen von N. Baker u. M. Frisch. München, 1978; ders., Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang, 2., durchges. Aufl. Mit einem Nachwort. Göttingen 1996. (Esimene ja teine teos, mis algselt ilmusid USA-s, on autoriseeritud saksakeelsed tõlked ning selleks otstarbeks ka ümbertõetatud ja täiendatud versioonid; nende uustrükkid ilmusid vastavalt 1983 ja 1984, kolmanda teose esitrükk ilmus 1993.)

³ Vt: N. Frei, Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945 (5. Aufl.). München, 1997, lk 130 jj.

⁴ G. G. Iggers, Deutsche Geschichtswissenschaft (nagu märkus 2), lk 9.

⁵ Vt: E. Schulin, Friedrich Meineckes Stellung in der deutschen Geschichtswissenschaft. – Historische Zeitschrift, Bd. 230 (1980), lk 10.

⁶ Sealsamas, lk 23.

⁷ G. G. Iggers, Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert (nagu märkus 2), lk 110.

⁸ G. G. Iggers, Historisches Denken im 19. Jahrhundert. Überlegungen zu einer Synthese. – W. Küttler/J. Rüsen/E. Schulin (Hg.), Geschichtsdiskurs, Bd. 3: Die Epoche der Historisierung. Frankfurt a. M., 1997, lk 467.

⁹ Vt: G. G. Iggers, Historismus im Meinungsstreit. – O. G. Oexle/J. Rüsen (Hg.), Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme (Beiträge zur Geschichtskultur, Bd. 12). Köln/Weimar/Wien, 1996, lk 27.

¹⁰ Vt näiteks: B. G. Veber, Šletser i jeho podhod k "universalnoi istorii". – Jego že, Istoriograficeskie problemy. Moskva, 1974, lk 19–37.

¹¹ G. G. Iggers, Historismus im Meinungsstreit (nagu märkus 9), lk 26.

¹² E. Loone, Ajalootundmise autonoomia – ?. – Looming 1981, nr 12, lk 1758.

¹³ Vt näiteks: R. Koselleck, Fragen zu den Formen der Geschichtsschreibung. – R. Koselleck/H. Lutz/J. Rüsen (Hg.), Formen der Geschichtsschreibung (Beiträge zur Historik, Bd. 4). München, 1982, lk 10.

¹⁴ Vt G. G. Iggers, Historismus – Geschichte und Bedeutung eines Begriffs. Eine kritische Übersicht der neuesten Literatur. – G. Scholtz (Hg.), Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts. Eine internationale Diskussion. Berlin 1997, lk 123.